TALABALARDA AXBOROT ADDIKSIYASINING STRUKTURAVIY-MODELI

Djumayeva Xulkarxon Muxammadjonovna,
pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori

Annotatsiya

Maqolada talabalar orasida axborot addiksiyasining paydo bo‘lishi va barqarorlashuvini izohlovchi strukturaviy-model taklif etiladi. Tadqiqotda nazariy tahlil, konseptual modellashtirish va talabalarning raqamli xulqiga oid empirik manbalarni qiyosiy sharhlash qo‘llanildi. Metodologiya sifatida fanlararo nazariy sintez, modellashtirish va oliy ta’lim muhitiga oid amaliy kuzatuvlar tahlili tanlandi Natijalar risk omillari, himoya resurslari hamda ta’lim jarayonida erta diagnostika va profilaktika mexanizmlarini aniqlaydi.

Kalit so‘zlar:

Axborot addiksiyasi, raqamli muhit, o‘zini boshqarish, kompulsiv foydalanish, talaba yosh, profilaktika, strukturaviy model.

Аннотация

В статье предлагается структурная модель, объясняющая возникновение и стабилизацию информационной аддикции среди студентов. В исследовании применялись методы теоретического анализа, концептуального моделирования и сравнительного обзора эмпирических источников, посвящённых цифровому поведению студентов. В качестве методологической основы были выбраны междисциплинарный теоретический синтез, моделирование и анализ практических наблюдений в среде высшего образования. Результаты позволяют выявить факторы риска, защитные ресурсы, а также механизмы ранней диагностики и профилактики в образовательном процессе.

Ключевые слова:

цифровая среда, саморегуляция, компульсивное использование, студенческая молодежь, профилактика, структурная модель.

Abstract

The article proposes a structural model explaining the emergence and stabilization of information addiction among students. The study employed theoretical analysis, conceptual modeling, and a comparative review of empirical sources related to students' digital behavior. The methodology was based on an interdisciplinary theoretical synthesis, modeling, and analysis of practical observations within the higher education environment. The results identify risk factors, protective resources, as well as mechanisms for early diagnosis and prevention within the educational process.

Key words:

Information addiction, digital environment, self-regulation, compulsive use, university students, prevention, structural model.

Kirish

Oliy ta'lim makonida raqamli texnologiyalar o'quv jarayonining ajralmas komponentiga aylangani sari talabalarning axborot bilan o'zaro aloqasi ham sifat jihatdan o'zgardi. Avval axborot akademik maqsadga bo'ysungan resurs sifatida ko'rilgan bo'lsa, hozir u shaxsiy kundalik tartib, emotsional holat va ijtimoiy aloqalarni boshqaradigan omilga aylanyapti. Shu jarayonda "axborot addiksiyasi" tushunchasi, ya'ni axborotni izlash, iste'mol qilish va raqamli oqimda qolishga bo'lgan kompulsiv moyillik talabalarning ta'limiy muvaffaqiyati, psixologik farovonligi va o'zini boshqarish ko'nikmalariga bevosita ta'sir etuvchi muammo sifatida namoyon bo'lmoqda. Xususan, algoritmik lentalar, cheksiz kontent, tezkor bildirishnomalar va doimiy yangilanishlar sharoitida talaba diqqatining bo'linishi, kechiktirish, uyqu gigiyenasi buzilishi hamda o'qish motivatsiyasi parchalanishi ko'proq uchraydi, bu esa masalani faqat axloqiy yoki intizomiy yondashuv bilan emas, ilmiy asoslangan psixologik-pedagogik modellar orqali tahlil qilish zaruratini kuchaytiradi.[1]

Mavjud adabiyotlar raqamli bog'liqlikning turli ko'rinishlarini, jumladan internetdan muammoli foydalanish, smartfon addiksiyasi va kompulsiv onlayn xulqni tavsiflaydi, biroq "axborot" fenomenining o'zi ko'pincha vosita yoki platforma bilan almashtirib yuboriladi. Natijada tadqiqotlar ayrim qurilmalar, ilovalar yoki ijtimoiy tarmoqlarga bog'lanib qoladi, axborotning psixologik jozibasi, mazmuniy dinamikasi va kognitiv mexanizmlari esa ikkinchi planga suriladi. Shuningdek, oliy ta'lim kontekstida addiktiv xulqning o'quv faoliyati, akademik o'zini boshqarish, kasbiy identifikatsiya va maqsad qo'yish bilan murakkab o'zaro bog'liqligi hamma ishlarida yetarlicha strukturalashtirilmagan. Shu bois ilmiy bo'shliq axborot addiksiyasini talaba shaxsining ichki resurslari va ta'lim muhitining talablariga bog'lab tushuntiradigan, komponentlari aniq ajratilgan, diagnostika va profilaktik amaliyotga mos strukturaviy model zaruratida ko'rinadi.[2]

Mazkur maqolaning maqsadi talabalarda axborot addiksiyasining strukturaviy-modelini konseptual asoslash va uning ta'limiy-psixologik oqibatlarini izohlashdir. Maqsadga muvofiq vazifalar quyidagicha belgilandi: birinchidan, axborot addiksiyasini talabalik yoshiga xos rivojlanish omillari bilan bog'lab tushuntiradigan nazariy asoslarni tahlil qilish; ikkinchidan, axborot addiksiyasining tarkibiy bloklari va ularni bog'lovchi mexanizmlarni modellashtirish; uchinchidan, modelning amaliy ahamiyatini, ya'ni erta diagnostika, profilaktika va pedagogik

1 Davis R. A. A cognitive-behavioral model of pathological Internet use. New York: Springer, 2001. 25–33 p.
2 G'oziyev E. G. Umumiy psixologiya. Toshkent: O'qituvchi, 2002. 384 b.

qo‘llab-quvvatlash nuqtai nazaridan izohlash.

Metodlar

Tadqiqot metodologiyasi fanlararo yondashuvga tayandi, chunki axborot addiksiyasi psixologik mexanizmlar, pedagogik sharoitlar va raqamli muhitning dizayn xususiyatlari kesishgan nuqtada shakllanadi. Nazariy asos sifatida addiktiv xulqning umumiy psixologik konsepsiyalari, o‘zini boshqarish va odatlarning avtomatlashuvi haqidagi yondashuvlar, shuningdek ta’lim psixologiyasida motivatsiya va diqqatni boshqarish kontseptsiyalari sintez qilindi.[3] Mazkur sintez axborot addiksiyasini faqat “ko‘p vaqt sarflash” mezoni bilan emas, balki ehtiyojning kompulsivligi, nazoratning pasayishi, funksional zarar va abstinensiya-analog holatlar bilan tavsiflash imkonini beradi.

Empirik qatlam to‘g‘ridan-to‘g‘ri eksperiment yoki so‘rovnomalarga qurilmadi, balki oliy ta’lim muhitida kuzatiladigan tipik holatlar, amaliy psixologik xizmatlar hisobotlarida uchraydigan shikoyat turlari, hamda so‘nggi yillarda nashr qilingan tadqiqotlarning umumlashtirilgan natijalarini qiyosiy tahlil qilish orqali amalga oshirildi. Bunday yondashuvning maqsadi statistik umumlashma berish emas, balki turli dalillarni bir model doirasida mantiqiy uyg‘unlashtirib, izchil tushuntirish tizimini yaratishdan iborat bo‘ldi. Qiyosiy-analitik metod yordamida “internetga qaramlik”, “smartfon addiksiyasi” va “muammoli internetdan foydalanish” kabi yaqin tushunchalar bilan axborot addiksiyasi o‘rtasidagi chegaralar aniqlashtirildi, bu esa konstruktning aniqroq operatsion ta’rifini ishlab chiqishga xizmat qildi.[4]

Asosiy metod sifatida konseptual modellashtirish qo‘llanildi. Modellashtirish jarayonida konstruktlar o‘rtasidagi sabab-oqibat yo‘nalishlari va vositachi o‘zgaruvchilar mantiqiy tekshiruvdan o‘tkazildi: model komponentlari bir-birini takrorlamasligi, birgalikda hodisani yetarli tushuntirishi va amaliy diagnostika ko‘rsatkichlariga “ko‘chirilishi” mumkinligi mezon bo‘ldi. Validlikka doir mantiqiy tekshiruvda uchta mezon e’tiborga olindi: mazmuniy moslik, ya’ni axborot addiksiyasining ta’rifiga muvofiqlik; tizimlilik, ya’ni komponentlararo bog‘lanishlarning izchilligi; va amaliy moslashuv, ya’ni ta’lim jarayonida profilaktika choralarini loyihalashga yaroqlilik.[5] Shu metodologik asoslar maqolada taklif etilgan strukturaviy modelni nazariy jihatdan asoslashga imkon berdi.

Natijalar

Tadqiqot natijasida talabalarda axborot addiksiyasini tushuntiruvchi strukturaviy model to‘rtta asosiy blok va ularni birlashtiruvchi dinamik mexanizmlardan iborat tarzda konseptuallashtirildi. Modelning markaziy g‘oyasi shundan iboratki, talabalik davrida axborot oqimi bilan o‘zaro aloqaning addiktivlashuvi individual ehtiyojlar, kognitiv ishlov berish uslublari, emotsional regulyatsiya va xulqiy odatlarning o‘zaro kuchaytiruvchi halqasi sifatida shakllanadi; bu halqa ta’lim muhitidagi noaniqlik, baholash bosimi va vaqt taqchilligi fonida tezroq barqarorlashadi.

Birinchi natija sifatida motivatsion blok ajratildi. U axborotga yo‘naltirilgan ichki ehtiyojlarni uch yo‘nalishda jamlaydi: yangilikka sezgirlik va qiziqishning tez qo‘zg‘alishi; ijtimoiy tasdiqqa ehtiyoj va “habardor bo‘lib turish” talabi; hamda qochish motivatsiyasi, ya’ni noxush vazifa yoki emotsional zo‘riqishdan chalg‘ish uchun axborot oqimiga kirish. Talabalarda mazkur motivlar ayniqsa semestr oxiri, nazorat ishlari davri yoki shaxsiy moslashuv qiyinlashgan pallalarda kuchayishi mantiqan izohlanadi, chunki raqamli axborot tezkor mukofot va oson kirishiladigan “mikrodam olish”ni taklif qiladi.[6] Motivatsion blokning addiktivlashuvdagi roli shundaki, u axborot iste’molini maqsadli o‘qish faoliyatidan ajratib, mustaqil qiymatga ega bo‘lgan “xulqiy maqsad”ga aylantiradi.

Ikkinchi natija kognitiv blokning tarkibiy elementlarini aniqlashtirishdan iborat bo‘ldi. Kognitiv blok axborotni qayta ishlashning fragmentarlashuvi, diqqatning tez ko‘chishi va prioritetlarni belgilashdagi qiyinchiliklar bilan tavsiflanadi. Modelda bu holat “skroll-fikr” deb shartli nomlangan mexanizm orqali ifodalanadi: talaba bir kontent birligidan boshqasiga tez o‘tadi, ammo chuqur tushunish va semantik integratsiya yetarli bo‘lmaydi; natijada subyektiv ravishda “ko‘p bilish” hissi paydo bo‘lsada, real akademik natijadorlik oshmaydi. Kognitiv blok shuningdek axborotning haddan tashqari ko‘pligi sharoitida qaror qabul qilishning cho‘zilishi va o‘qish vazifalarini kechiktirish bilan bog‘lanadi, chunki tanlash xarajati ortadi va diqqat resurslari tarqoq holatga keladi.[7] Bu natija axborot addiksiyasini faqat emotsional qaramlik emas, balki kognitiv uslubning barqaror o‘zgarishi sifatida ham ko‘rish zarurligini ko‘rsatdi.

Uchinchi natija emotsional-regulyativ blokni asoslashga taalluqlidir. Talabalarda axborot oqimi ko‘pincha emotsional o‘zini boshqarish vositasiga aylanadi: xavotir kuchayganda yangiliklarni tekshirish, yolg‘izlik sezilganda ijtimoiy kontent iste’moli, zerikishda qisqa videolar oqimi orqali qo‘zg‘alish darajasini oshirish kuzatiladi. Modelda emotsional regulyatsiya ikki yo‘nalishda ifodalanadi: birinchisi, salbiy affektni pasaytirishga qaratilgan kompensator strategiya; ikkinchisi, ijobiy affektni tezkor kuchaytirishga qaratilgan mukofot izlash strategiyasi. Ushbu blokning addiktivlashuvdagi muhim xususiyati shundaki, axborot iste’moli vaqtinchalik yengillik bergani sari talaba murakkab emotsional vaziyatlarni konstruktiv hal etish ko‘nikmalarini kamroq mashq qiladi va natija-

3 Baumeister R. F., Vohs K. D. Handbook of self-regulation: Research, theory, and applications. New York: Guilford Press, 2004. 592 p.
4 Zmanovskaya E. V. Deviantologiya: Psixologiya deviantnogo povedeniya. Sankt-Peterburg: Piter, 2004. 288 s.
5 Deci E. L., Ryan R. M. Intrinsic motivation and self-determination in human behavior. New York: Plenum Press, 1985. 371 p.
6 Davis R. A. A cognitive-behavioral model of pathological Internet use. New York: Springer, 2001. 25–33 p.
7 Karimova V. M. Shaxs muloqoti psixologiyasi. Toshkent: Fan, 2001. 272 b.

da regulyativ qaramlik mustahkamlanadi.[8] Shunday qilib, emotsional-regulyativ blok addiksiyani davom ettiruvchi "ichki qo'zg'atuvchi" vazifasini bajaradi.

To'rtinchi natija xulqiy blok va uning indikatorlarini tizimlashtirishdan iborat bo'ldi. Xulqiy blokda odatning avtomatlashuvi, vaziyatga bog'liq ishga tushuvchi signallar va nazoratning pasayishi markaziy o'rin egallaydi. Talaba ma'lum kontekstlarda, masalan, darsdan keyin, yotoqxonada yoki vazifa boshlash oldidan avtomatik tarzda telefonni tekshiradi; bu harakat "kichik" ko'ringani bilan takroriyligi sababli vaqtni yutadi va o'qish ritmini buzadi. Xulqiy blokning muhim belgisi funksional zarar mezoni bilan bog'lanadi: axborot iste'moli dars tayyorgarligi, uyqu, jismoniy faollik yoki real ijtimoiy muloqot hisobiga ortsa, addiktivlashuv xavfi yuqori bo'ladi.[9] Modelda xulqiy blok motivatsion, kognitiv va emotsional komponentlarning "tashqi" ifodasi sifatida talqin qilinadi, shu orqali diagnostika uchun kuzatiladigan mezonlar aniqlashadi.

Modelni birlashtiruvchi beshinchi natija sifatida "kuchaytiruvchi halqa" mexanizmi ajratildi. U quyidagicha ishlaydi: motivatsion ehtiyoj axborotga kirishni boshlatadi, kognitiv fragmentarlashuv chuqur ishlov berishni kamaytiradi va o'qish vazifasi qiyinroq tuyuladi, emotsional noqulaylik ortadi va regulyatsiya uchun yana axborot oqimiga qaytiladi, xulqiy odat esa jarayonni avtomatlashtiradi. Bu halqa talabalik davrining psixologik xususiyatlari, xususan, mustaqillikning ortishi, vaqtni o'zi rejalashtirish zarurati va baholash bosimi fonida tezroq shakllanishi mumkin. Natijada addiksiya shaxsiy intizom masalasi sifatida emas, balki ko'p komponentli tizim sifatida tushuntiriladi, bu esa profilaktika choralarini ham ko'p darajali loyihalash zaruratini ko'rsatadi.[10]

Muhokama

Taklif etilgan strukturaviy model mavjud ilmiy pozitsiyalar bilan qiyoslanganda, bir tomondan, addiktiv xulqning umumiy mexanizmlarini saqlab qoladi, ikkinchi tomondan, axborot fenomenining o'ziga xosligini ajratib ko'rsatadi. Masalan, Griffithsning addiksiyaning komponent modeli addiktiv xulqda salience, mood modification, tolerance, withdrawal, conflict va relapse kabi belgilarni ta'kidlaydi.[11] Bizning model ushbu belgilarni inkor etmaydi, ammo ularni talabalarga xos pedagogik vazifalar va kognitiv yuklama bilan bog'lab, ayniqsa kognitiv blokni mustaqil strukturaviy darajaga ko'taradi. Buning sababi shundaki, talabalarda axborot addiksiyasi ko'pincha bilim olish jarayoni bilan parallel ketadi: kontentning bir qismi akademik bo'lishi mumkin, biroq ishlov berish uslubi addiktiv bo'lib qoladi. Shu nuqtai nazardan, addiksiya "nima ko'rilyapti"dan ko'ra "qanday ko'rilyapti" degan savol bilan yaxshiroq tushuntiriladi.

Internetdan muammoli foydalanish bo'yicha Davisning kognitiv-xulqiy modeli patologik kognitsiyalar va xulqiy mustahkamlash mexanizmlarini markazga qo'yadi.[12] Ushbu yondashuv bizning modelga yaqin, chunki kognitiv buzilishlar addiktivlashuvni kuchaytiradi. Biroq Davis modeli ko'proq klinik-psixologik izohga moyil bo'lib, ta'lim jarayonidagi vazifaviy kontekst, akademik o'zini boshqarish va didaktik talablarni ikkilamchi ko'radi. Taklif etilgan strukturaviy modelda esa ta'limiy vazifalar bilan to'qnashuv addiksiya uchun "triger" rolini o'ynashi mumkinligi ko'rsatiladi: murakkab matnni o'qish, mustaqil izlanish yoki yozma topshiriqning uzoq davom etishi diqqat resurslarini talab qiladi, diqqat tarqoq bo'lsa esa talaba tez mukofot beruvchi axborot oqimiga osonroq sirg'aladi. Shunday qilib, pedagogik vazifa xulqiy mustahkamlash zanjirining tarkibiy qismiga aylanadi.

Raqamli diqqat va "sayoz" ishlov berish haqida Carr ta'kidlaganidek, internet muhiti tezkor skanerlashni kuchaytirib, chuqur o'qish odatlarini zaiflashtirishi mumkin.[13] Bizning natijalarda kognitiv blokning ajratilishi aynan shu tezisni talabalik kontekstida tizimlashtiradi, biroq u deterministik xulosaga olib kelmaydi. Chunki modelda himoya resurslari ham nazarda tutiladi: akademik maqsadni aniq qo'yish, metakognitiv monitoring, vaqtni rejalashtirish va emotsional regulyatsiyaning konstruktiv strategiyalari bo'lsa, raqamli muhitning salbiy ta'siri kamayishi mumkin. Demak, muammo "texnologiya o'zi"da emas, balki shaxsiy va ta'limiy boshqaruv mexanizmlarining moslashuv darajasida.

O'zini boshqarishning kuchli prediktor ekanini Baumeister va Vohs o'z ishlarida ko'rsatib, self-regulation resurslari cheklangan sharoitda impulsiv xulq kuchayishini asoslaydi.[14] Bizning modelda xulqiy blokning avtomatlashuvi va emotsional regulyatsiya ehtiyoji o'zini boshqarish resurslarini "tebratib" turishi bilan izohlanadi: stress va charchoq paytida nazorat susayadi, natijada axborot oqimi eng oson kompensator vositaga aylanadi. Bu talabalarga xos "akademik marafon" davrlarida ayniqsa dolzarb, chunki resurslar kamayganda qarshilik ko'rsatish qobiliyati pasayadi. Shundan kelib chiqib, profilaktik yondashuv faqat cheklashga emas, balki resurslarni tiklash, uyqu gigiyenasi, mikrotanaffuslarni rejalash va maqsadga yo'naltirilgan raqamli odatlarni shakllantirishga tayanishi kerak.

Rossiya psixologik maktabida addiktiv xulqning ijtimoiy-psixologik determinatsiyasiga e'tibor kuchli bo'lib, men shuni ta'kidlashim kerakki, Zmanovskaya addiktiv xulqni deviant xulq tizimida ko'rib, shaxs va muhit

8 Zmanovskaya E. V. Deviantologiya: Psixologiya deviantnogo povedeniya. Sankt-Peterburg: Piter, 2004. 288 s.
9 Griffiths M. D. A "Components" model of addiction within a biopsychosocial framework. London: Routledge, 2005. 21–34 p.
10 Baumeister R. F., Vohs K. D. Handbook of self-regulation: Research, theory, and applications. New York: Guilford Press, 2004. 592 p.
11 Griffiths M. D. A "Components" model of addiction within a biopsychosocial framework. London: Routledge, 2005. 21–34 p.
12 Davis R. A. A cognitive-behavioral model of pathological Internet use. New York: Springer, 2001. 25–33 p.
13 Carr N. The shallows: What the Internet is doing to our brains. New York: W. W. Norton & Company, 2010. 280 p.
14 Baumeister R. F., Vohs K. D. Handbook of self-regulation: Research, theory, and applications. New York: Guilford Press, 2004. 592 p.

o‘zaro ta’sirini ajratib ko‘rsatadi.[15] Bizning model ham muhit omillarini, xususan, raqamli dizaynning “turtki” beruvchi xususiyatlarini bilvosita hisobga oladi, biroq tahlil markazini talabalarning o‘quv faoliyati va psixologik mexanizmlariga qo‘yadi. Bu farq ilmiy-amaliy jihatdan muhim: universitet sharoitida muhitni to‘liq o‘zgartirish har doim ham mumkin emas, ammo o‘zini boshqarish, metakognitsiya va emotsional savodxonlikni rivojlantirish orqali addiktiv halqani bo‘shashtirish mumkin. Shu bilan birga, muhitning tashkil etilishi, masalan, dars jarayonida raqamli chalg‘ituvchilarni kamaytiruvchi didaktik dizayn ham profilaktikada muhim bo‘lib qoladi.

O‘zbek olimlari va amaliyotida yoshlar psixologiyasi, ta’lim jarayonida tarbiyaviy ta’sir va axborot madaniyati masalalari ko‘p yoritilgan. G‘oziyev shaxs rivojlanishi va ta’limning psixologik asoslarida motivatsiya va bilish jarayonlarining o‘quv natijalariga ta’sirini izohlaydi.[16] Ushbu pozitsiya bizning modelda motivatsion va kognitiv bloklarning ajratilishi bilan uyg‘un: axborot addiksiyasining kuchayishi o‘qish motivatsiyasini bo‘laklaydi va bilish jarayonlarining chuqurligini pasaytiradi. Shuningdek, Karimova muloqot va ijtimoiylashuv masalalarini yoritib, yoshlarning kommunikativ ehtiyojlari xulqiy strategiyalarni belgilashini ko‘rsatadi.[17] Bu bizning modeldagi “ijtimoiy tasdiqqa ehtiyoj” komponentining ahamiyatini kuchaytiradi: talabada ijtimoiy aloqani raqamli maydonda doimiy “tekshirish” orqali ushlab turish odati shakllansa, bu odat axborot addiksiyasining barqaror kanaliga aylanadi.

Shu tariqa, taklif etilgan model ilmiy adabiyotdagi uch yo‘nalishni birlashtiradi: addiksiyaning umumiy psixologik belgilarini, kognitiv ishlov berishning raqamli transformatsiyasini va ta’lim muhitining vazifaviy bosimini. Modelning ilmiy yangiligi axborot addiksiyasini platforma yoki qurilma bilan tenglashtirmasdan, uni motivatsion-kognitiv-emotsional-xulqiy tizim sifatida talqin qilishida, hamda talabalik davriga xos didaktik sharoitlarni ichki mexanizmlar bilan bog‘lab berishida ko‘rinadi. Amaliy jihatdan esa model diagnostik intervyu va profilaktika dasturlarini loyihalashga yo‘naltirilgan: masalan, talabada qaysi blok ustun ekanini aniqlash orqali individual yordam strategiyasini tanlash mumkin.

Xulosa

Maqolada talabalarda axborot addiksiyasini tushuntiruvchi strukturaviy model asoslandi va u motivatsion, kognitiv, emotsional-regulyativ hamda xulqiy bloklarning o‘zaro kuchaytiruvchi halqasi sifatida izohlandi. Model axborot addiksiyasining markazida kompulsiv ehtiyoj, diqqatning fragmentarlashuvi, emotsional kompensatsiya va odatning avtomatlashuvi turishini ko‘rsatdi. Ilmiy hissa shundan iboratki, axborot addiksiyasi platformaga bog‘langan hodisa emas, balki talabalik davrining o‘quv vazifalari va o‘zini boshqarish resurslari bilan uzviy bog‘liq ko‘p komponentli tizim sifatida talqin qilindi. Amaliy implikatsiya sifatida universitetlarda erta diagnostika, o‘zini boshqarish ko‘nikmalarini rivojlantirish, emotsional savodxonlik va didaktik dizayn orqali chalg‘ituvchilarni kamaytirishga qaratilgan profilaktika yo‘nalishlari asosli deb topildi. Kelgusida tadqiqotlar model komponentlarini empirik o‘lchash, ularning o‘zaro ta’sirini longitud tadqiqotlarda tekshirish va turli ta’lim yo‘nalishlari kesimida risk-profillarni aniqlashga qaratilishi maqsadga muvofiq.

15 Zmanovskaya E. V. Deviantologiya: Psixologiya deviantnogo povedeniya. Sankt-Peterburg: Piter, 2004. 288 s.
16 G‘oziyev E. G. Umumiy psixologiya. Toshkent: O‘qituvchi, 2002. 384 b.
17 Karimova V. M. Shaxs muloqoti psixologiyasi. Toshkent: Fan, 2001. 272 b.